

הרב צבי אלימלך נויגרשל

דרכי הנהגת ה' במשנת הנצי"ב מוולוז'ין

יסוד הבריאה הוא הרצון האלוהי להתגלות. רצון זה הוא חפשי בהחלט. מכאן המסקנה - גילוי כבוד ה' הוא תכלית הבריאה.¹ פירוש הכתוב "השמים כסאי והארץ הדם רגלי" (ישעיהו סו, א) הוא, "כי על זה התכלית נברא הכל כדי שימלא כבוד ה' את כל הארץ".² כבוד ה' מתגלה (א) בעצם הבריאה, (ב) בהתייחסות הבורא לבריאה בדרכים שונות.³ "ואולם חי אני וימלא כבוד ה' את כל הארץ" (במדבר יד, כא), מפרש הנצי"ב, ה"אני" האלוהי (=כחו וכבודו של הקב"ה) הוא בשלמות ("משמעות חי כמה פעמים, בתכלית השלמות"), כאשר כבוד ה' מלא את כל הארץ.⁴

הנצי"ב אינו עוסק בשאלת אפשרות המעבר מן האין-סופי אל הסופי, הוא אינו עוסק בשאלת המעבר מהרוחני אל הגשמי. כמו"כ אין עוסק במשנתו בתהליכים אשר התחוללו באלוהות אשר הביאו לבריאת העולם. הבריאה היא נתון, היא נקודת מוצא. אין התייחסותנו אל האלוהות כשלעצמה. התייחסותנו אל אלהים היא אך ורק אל אלוהים כבורא, האל המתגלה, "באשר אין נופל עליו ית' שום שם ומחשבה כי אם אחר הבריאה".⁵ כל מחשבותינו ודבורינו על האל מתייחסים לאל המתגלה בבריאה.⁶

1 העמק דבר, בראשית ב, ג, ד"ה אשר ברא אלהים לעשות. השוה רמח"ל, דרך ה' ח"א, פרק שני. "הנה התכלית בבריאה היא להיטיב מטובו ית"ש לזולתו", הוצ' מוסד הרב קוק (ה' תשי"ט), עמ' 15. וכן השוה רמח"ל, דעת תבונות, סימן יח, מהדורת הרב ח' פרידלנדר, ב"ב-תש"ה, עמ' ד.

2 העמק דבר, שמות כד, י, ד"ה כמעשה לבנת הספיר. ועיין העמק דבר, דברים לג, כז, ד"ה מעונה אלהי קדם, "וכנוי אלהי קדם מבואר על פי מדרש בראשית רבה כמה פעמים, מתחילה עלה בדעתו להשכיח שכינתו, ונמצא שמעת בריאת שמים וארץ היה הרצון שיהא מעונתו בארץ". עיין הרחב דבר, בראשית ב, ד.

3 העמק דבר, בראשית ב, ד, ד"ה אלה תולדות השמים והארץ בהבראם ביום עשות.

4 העמק דבר, בראשית ב, ג, ד"ה אשר ברא אלהים לעשות. וכן העמק דבר, במדבר יד, כא, ד"ה וימלא כבוד ה' את כל הארץ.

5 העמק דבר, בראשית ו, ו, ד"ה ויתעצב אל לבו.

6 העמק דבר, שמות כב, כז, ד"ה ושמעתי כי חנון אני, "פי' במכילתא שברחמים בראתי את עולמי, פירוש, באשר לא שייך לומר על הקב"ה שנוי המדות רק מאז בריאת שמים וארץ נבראו המדות גם כן, וזהו הפירוש כי חנון אני, ומשמעות 'אני' הוא, חיי העולם בכללו כמו שכתבתי בפרשת שלח על הפסוק 'ואולם חי אני יע"ש והיינו מאמרם ז"ל דבריאת עולמי הוא במדת חנינה".

מעשה הבריאה הוא ראשיתו של גלוי כבוד ה'. בעולם הנברא נמשך הגלוי בדרכים שונות: בסדרי הטבע וחוקיו, בשינויים החלים בחוקי הטבע ובתהליכים ההיסטוריים. התורה מלמדת ומבארת את דרכי היחס בין הקב"ה (=הבורא) אל העולם(=הבריאה). יחס זה הוא יחס מתמיד המתבטא בצורות שונות. יחס מתמיד זה מגשים את תכלית הבריאה.

בזה נבין את מרכזיות מעמדו של האדם בשתי בחינות.

א. האדם כיצור בעל תבונה הוא היחיד אשר באפשרותו להיות מודע לגלוי של כבוד ה' בבריאה.

ב. יחסו של ה' אל העולם, דרכי הנהגתו, ייקבעו על ידי מעשיו והנהגותיו של האדם.

מקור דברי הנצי"ב בספר "נפש החיים" לר' חיים מוולוז'ין. "זהו ויברא אלקים את האדם בצלמו בצלם אלקים וגו' כי בצלם אלקים עשה וגו' שכמו שהוא ית' שמו הוא האלקים בעל הכחות הנמצאים בכל העולמות כולם ומסדרם ומנהיגם כל רגע כרצונו, כן השליט רצונו ית' את האדם שיהא הוא הפותח והסוגר של כמה אלפי רבואות כחות ועולמות על פי פרטי סדרי הנהגותיו בכל עניינו בכל עת ורגע ממש כפי שרשו העליון של מעשיו ודבוריו ומחשבותיו, כאלו הוא ג"כ הבעל כח שלהם כביכלי". וכן פ"י הפסוק בתהלים "ה' צלך על יד ימינך", היינו, שכמו נטיית הצל של איזה דבר הוא מכוון רק כפי תנועות אותו הדבר לאן נוטה, כן בדמיון זה כביכל הוא ית' מתחבר לנטות העולמות כפי תנועות מעשי האדם למטה".⁷ ר' חיים מוולוז'ין בסס דבריו על מקורות קבליים. הנצי"ב מפתח את הרעיון הקבלי מבלי לאזכר את מקורו. הוא אף משתמש במושגים קבליים ומפרשם על פי מקורות מחשבתיים.

התייחסותו של בורא עולם אל בריאתו היא בשלוש דרכים. שלושת הדרכים מבטאים שלוש רמות של גלוי כבוד ה'.

א. מערכת חוקי הטבע היא הגלוי הראשוני והבסיסי של כבוד ה'. חוקי הטבע שנקבעו בששת ימי בראשית הם הגלוי הקבוע של כבוד ה'. השגחה אלהית ברמה זו פ"י, התמדתה וקביעותה של מערכת הטבע.⁸ במסגרת המערכת

7 ר' חיים מוולוז'ין, נפש החיים, שער א פרק ג, הוצ' תפארת ציון, ב"ב תשי"ח, עמ' ז. וכן שם, פרק ז, עמ' יב.

8 עיין רמב"ם, פ"י המשניות, הקדמה למסכת אבות, פרק ח, "אלא הרצון היה בששת ימי בראשית ושכל הדברים ינהגו לפי טבעיהם תמיד" וכו', הוצ' מוסד הרב קוק, ירושלים תשכ"ה, עמ' רסב.

הטבעית קבע הקב"ה כי חוקי הטבע ניתנים לשנוי. האפשרות לשינוי חוקי הטבע הוא אחד מחוקי הטבע. השינוי של החוקיות הטבעית הוא אחד מדרכי הביטוי של כבוד ה'. האפשרות של שינוי מעידה על כל יכלתו של הבורא ועל היות הבורא מקור החוקיות הטבעית.⁹

ב. הגלוי של כבוד ה' ברמה גבוהה יותר הוא דרך הנהגה אלוהית המפעילה את מערכת חוקי הטבע בתגובה למעשה האדם. הנהגה אלוהית זו מכפיפה את חוקי הטבע לעקרון של שכר ועונש. הנהגה זו מכונה "השגחה פרטית".

ג. הגלוי העליון של כבוד ה' הוא, כאשר ההתייחסות של הקב"ה לעולם היא שלא בהתאם למערכת החוקית הקבועה. כאשר כבוד ה' מתגלה ע"י התערבותו בשנוי סדרי הטבע שנקבעו בששת ימי בראשית. הנהגה זו היא הנהגה האלוהית הנסית. הרמות השונות של הגלוי האלוהי, דרכי ההנהגה השונות ייקבעו על ידי מעשי האדם.

התורה מביעה עניין "הנהגה, משפיע רב טוב וחסד" בביטוי "מים". "ויעש אלהים את הרקיע ויבדל בין המים אשר מתחת הרקיע ובין המים אשר מעל הרקיע ויהי כן" (בראשית א, 7), מפרש הנצי"ב "והרקיע הלז הוא מפלאות תמים דעים ית' שיהא השגחתו ית' מעורב עם הטבע יחד לכל אחד לפי מעשיו ועל זה כתיב ומעשה ידיו מגיד הרקיע שהקב"ה עושה תמיד פלא, משגיח לפי המעשים ומכל מקום ממשיך הנהגת הטבע יחד". זוהי "הנהגה בהשגחה פרטית ובסתור הטבע ישים".¹⁰ הנהגה זו היא ההשפעה בחינת מים שמעל הרקיע. הנהגה זו

9 העמק דבר, בראשית ב, ג, ד"ה אשר ברא אלהים לעשות. "לפי הפשט עוד לא נגמר כל הדברים לתכליתן שהרי נשתנה אחרי כן כמה דברים בטבע, אלא כך עלה במחשבה שיהא השנוי בזאת העת דוקא נמצא, ברא היום לעשות אחרי כן ... והנה אין מתגלה כבודו ית' אלא ע"י שנעשה שינוי בבריאה אם לשעה זו אם לרוב הימים, ומה נודע שהקב"ה הוא הבורא והוא המקיים בהשגחתו, על כן עושה תמיד לפי צורך השעה וכל זה נכלל בזה המקרא אשר ברא אלהים לעשות, לשנות לפי השעה בהשגחה פרטית והוא גמר תיקון באשר מזה מגיע לתכליתן שהוא כבודו יתברך".

עין העמק דבר בראשית ח, כא, ד"ה לא אוסיף לקלל עוד. לפעמים אין הקב"ה משנה את עצם החוק הטבעי, אבל מביא לשנוי התוצאות של החוק הטבעי. הקב"ה קבע כתוק טבע שזנות משחיתה את תבואת הארץ, "גורם כליון תבואת השדה". כליון תבואת השדה מביא למעשה חמס והתוצאה מכך עונש כליה, (העמק דבר, בראשית ו, יא, ד"ה ותמלא הארץ חמס). לאחר המבול הקב"ה הבטיח כי לא יביא עונש כליה על בני האדם, ועל כן אמנם "ידואי כך היא המדה לדורות לקלל את האדמה בעבור האדם (בגלל הזנות)", אבל התוצאה לא תהיה רעב אשר יגרום לחמס ולכליה, "כי משפטי ה' תכליתן להגיע למוסר וטובת האדם... ואם כן יש לראות עצה אחרת שלא יגיעו לזנות בכל הארץ כמו שהיה".

10 העמק דבר, בראשית א, ז, ד"ה ויעש אלהים את הרקיע.

מכונה בשם 'מלכות'. ההנהגה הטבעית 'הנהגת המזלות על פי הטבע ממש', היא השפעה בחינת מים שתחת הרקיע. ההנהגה העליונה היא הנהגת 'חסד שמגיע על פי נס גמור ומוחלט'.¹¹ הנהגה זו מכונה בשם 'תפארת'.¹² דרכי ההנהגה השונות לפי מעשי האדם, לפי התיחסותו של האדם אל אלהים. הגורם השני הקובע את דרכי ההנהגה – המטרה העליונה של הבריאה – גילוי כבוד ה' בעולם.

עמדת הנצי"ב בעניין דרכי ההנהגה האלהית מושפעת ממקורות שונים במחשבה היהודית. הוא מפרש מושגים קבליים עלפי מקורות אלה. כפי המבואר להלן הוא מאחד מקורות אלה במשנתו.

כתב הרמב"ם בפ"י על מס' אבות, פרק ה' משנה ה' 'עשרה דברים נבראו' וכו'. 'כבר הזכרתי לך בפרק ח' שאינם סוברים (חז"ל) שיש חידוש רצון בכל עת ועת, אלא שבתחילת עשית הדברים ניתן בטבעם שייעשה בהם כל מה שנעשה, בין שהיה אותו דבר נעשה ברוב הזמנים והוא הדבר הטבעי או שהיה באקראי והוא המופת (=הנס).¹³ המהר"ל מתייחס אל דברי הרמב"ם וכותב 'וכתב הרמב"ם ז"ל בספרו כי דעת חכמים בזה כי קשה עליהם עד מאד שישתנה טבע אחר מעשי בראשית או שיתחדש רצון אחר שהונח כך, ולכך הם אומרים שהקב"ה שם בטבע מתחילת הבריאה שיתחדש הנס באותה שעה שהיה ועשה הנס ולא היה כאן שנוי רצון כלל, כך הוא מפרש דברי חכמים'.¹⁴ עניין הנס מעורר שני קשיים: כיצד ייתכן שנוי בסדרו של עולם שנקבע ע"י הבורא החכם ועל כן סדר זה חייב להיות יציב וקיים. ועוד, לא ייתכן ליחס שנוי רצון אצל הקב"ה, שהרי כל שנוי פ"י רבוי ועל כן מנוגד לעקרון האחדות הפשוטה והמוחלטות של הבורא. ביחס לקושי הראשון 'כי קשה... שישתנה טבע אחר מעשי בראשית', מסכים מהר"ל 'ובדבר זה יש להודות שהוקשה להם דבר זה', כי הקב"ה 'השלים העולם ואין כל חדש תחת השמש שיהיה הש"י עושה בריאה חדשה בעולם, כי דבר זה אין ראוי שיהיה, זה נחשב חורבן העולם עם קיומו'.¹⁵ תשובת הרמב"ם לקושי זה היא שהנס נקבע כבר בששת ימי בראשית, על כן אין בזה שנוי וערעור הבריאה. המהר"ל פותר בעיה זו בדרך אחרת ואינו מקבל את

11 ש.ס.

12 העמק דבר, דברים לג, ה, ד"ה ויהי בישרון מלך. בתורת הקבלה 'מים' פ"י ספירת 'חסד'.

13 רמב"ם, פ"י המשנה, מס' אבות פ"ה מ"ה, הוצ' מוסד הרב קוק, תרגום הר"י קאפח, עמ' רצח.

14 מהר"ל, דרך חיים, הוצ' מכון 'יד מרדכי' עמ' תקמח-תקנ.

15 ש.ס.

תשובת הרמב"ם. פתרונו של מהר"ל הוא, הנס אינו שינוי בסדר הטבעי אותו קבע הקב"ה, "אבל כמו שיש לעולם הטבע סדר מסודר נוהג על פי טבעו כך יש לנסים סדר גם כן. כי הנסים בעולם מה שיש לעולם חבור והתאחדות עם העולם הנבדל ויש לזה סדר מסודר... ואין דבר מן הנסים יקרא שנוי בנבראים".¹⁶ כשם שהקב"ה קבע בששת ימי בראשית סדר חוקי בעולם הטבעי (=התחתון), כך קבע סדר חוקי בעולם השכלי הנבדל (=העליון). הנס משמעו ארוע בעולם הטבעי על פי החוקיות של העולם השכלי, שהרי יש חבור והתאחדות בין העולמות. הנס הוא תדירה ארעית של העולם העליון לעולמו, אבל גם הנס מבטא חוקיות שנקבעה ע"י הקב"ה. ביחס לקושי השני: לא יתכן "שיתחדש רצון אחר שהונח", כלומר, לא יתכן שנוי רצון אצל הקב"ה, טוען מהר"ל כי קושי זה מתעורר רק לפי העמדה הפילוסופית האומרת "כי שכלו ורצונו הוא עצמותו ואם יהיה לו שנוי רצון היה עצמותו משתנה".¹⁷ מהר"ל אינו מקבל עמדה פילוסופית זו. לדעתו תאר הרצון הוא תאר פעולה. על כן שינוי רצון אינו שינוי בעצמותו של ה' "אין זה שנוי בו חלילה כמו שלא שייך שינוי בו בשינוי הפעולות".¹⁸ פעולות ה' משתנות "לפי המקבלי". על כן אין מהר"ל נזקק להסברו של הרמב"ם.

בעמדת הנצי"ב יש יסודות משתי השיטות. הוא סבור כי בעת קביעת חוקי הטבע, בששת ימי בראשית, קבע הקב"ה את האפשרות לשנוי. האפשרות של השינוי היא אחד מחוקי הטבע, אשר אף הוא נקבע בששת ימי בראשית. בזה משתקפת עמדת הרמב"ם. לדעת הנצי"ב הנס אינו מבטל את החוקיות והסדר שקבע הקב"ה, מפני שההנהגה הנסית היא אחת מדרכי ההנהגה שנקבעו. זה אלמנט מתורת מהר"ל. עמדתו של הנצי"ב שהקב"ה מפעיל את חוקי הטבע במסגרת העיקרון של שכר ועונש תואמת את עמדת הרמב"ם בעניין ההשגחה האלהית. "אבל דעתי אני ביסוד הזה כלומר ההשגחה האלהית... כי ההשגחה האלהית אינה בעולם הזה השפל... אלא באישי מין האדם בלבד והמין הזה לבדו הוא אשר כל מצבי אישיו ומה שמגיעים מן הטוב והרע הוא כפי הראוי לו כמו שאמר כי כל דרכיו משפט".¹⁹ השינוי של חוקי הטבע בפועל (=הנס) הוא,

16 מהר"ל, גבורות ה', הקדמה שנייה, הוצ' פרדס ת"א, תשט"ו עמ' 6.

17 מהר"ל, דרך חיים, שם עמ' תקנ.

18 מהר"ל, גבורות ה', הקדמה שנייה, שם עמ' 7.

19 רמב"ם, מורה נבוכים ח"ג, פרק יז, הוצ' מוסד הרב קוק תרגום הר"י קאפח, עמ' שיב. בהמשך דבריו שם, טביעת הספינה בלב ים היא מאורע במסגרת חוקי הקבע, כניסת האנשים לספינה וטביעתם היא בחפץ אלהי כפי הראוי במשפטו אשר אין שכלינו מגיעים לידיעת קנה המידה בהם (עמ' שיג).

לדעת הנצי"ב, ביטוי להשגחה אלהית מתמדת ולהתחדשות מתמדת של הרצון האלוהי בהתאם למעשי בני האדם ובהתאם לתכלית העליונה של הבריאה. בזה ממשיך הנצי"ב את דרכו העיונית של מהר"ל. כאמור, לדעת הנצי"ב, כל מחשבותינו ודיבורינו על אלהים הם אך ורק על התייחסותנו לעולם הנברא, על הופעת כבודו בעולם ולא על עצמותו, על כן רצון מתחדש אין בו משום שינוי בעצמותו כדברי מהר"ל.

דרכי ההנהגה האלהית נקבעים בהתאם לטיפוסי האדם השונים ומצביהם ומעמדם הרוחני. כל האמור כפוף לתכלית העליונה של הבריאה – גילוי כבוד ה' בעולם. "תכלית כל הבריאה הוא כבודו יתברך שידעו שהוא הבורא והוא המשגיח וזהו תכלית שמים וארץ שהקב"ה אשר יושב בשמים כביכול וזן כל פרט בארץ איך שיהיה לפי מעשה האדם וכל זה בא ע"י האדם שהרי הכל תלוי במעשיו"²⁰. שרשי הטפוסים האנושיים והמצבים האנושיים השונים הם אדם הראשון וחווה ובניהם – לפני המבול, ובני נח – לאחר המבול.²¹

20 העמק דבר, בראשית ב, ד, ד"ה אלה תולדות השמים והארץ.

21 על כך יידון בהמשך.